

ANADOLU SU KÜLTÜRÜ: TÜRK HAMAMLARI VE YIKANMA GELENEĞİNİN KÖKLERİ VE GELECEĞİ

Fikret K. YEGÜL *

Anahtar Kelimeler: *Anadolu Su Kültürü • Anadolu Sosyal Yaşamı • Yıkama ve Hamamlar • Türk Hamamları • Türk Hamamı'nın Geleceği*

Özet: Tarih öncesi tanrıların koruduğu kutsal pınarlardan başlayıp bugün küçük kubbeleri ile her Anadolu kentini süsleyen mahalle hamamlarına uzanan zaman çizgisi içinde hamamlar ve yıkama geleneği Anadolu kültürler yelpazesinin ayrılmaz parçalarıdır. Bronz ve Demir Çağ'ın Hattuşaş, Aslantep ve Zincirli gibi saraylarında oldukça gelişmiş hamam, su ve drenaj donanımları görüyoruz. Ön Asya'nın tipik Grek ve Hellenistik *gymnasium*'larında sporcuların yıkanmaları için küvet ve havuzlar mevcuttur. Roma İmparatorluk Dönemi'nde Anadolu kent yaşamının bir parçası olarak gelişen hamam-*gymnasium* kompleksleri, yüksek tonozlu salonları, ışıklı, mermer yüzme havuzları ile Anadolu'nun çok-kökenli geçmişini yansıtan bir kurumdur. Ülkenin kökünde yatan su ve yıkama geleneği Hıristiyan, Bizans ve İslam-Türk Devirleri'nde pürüzsüz olarak devamlılıklarını sürdürmüştür. Anadolu su geleneği İslam dininin temizliğe verdiği önemle birleşmiş ve pekişmiş ve Türk hamamını yaratmıştır. Hamamların yüzlerce ışık huzmesinin şekillendirdiği kubbelerle örtülü sıcak, buharlı mekânları; ferdin toplumla kaynaştığı büyümlü bir dünyanın nesnel ve sosyal temsilcileridirler. Hamamların ve kaplıcaların bu açık ve olağanüstü sosyal düzeni asırlar boyunca birçok Batılı gezgin ve yazarı da ilgilendirmiş (18. asırda Lady Mary Wortley Montagu ve ondan bir asır sonra Julia Pardoe gibi) ve "Orientalist" ressamalara ilham kaynağı olmuşlardır. Klasik Devrin sonunda Avrupa, biraz dini nedenlerle biraz da geçirdiği birçok veba salgınının korkusu ile suya ve yıkamaya sırtını çevirmiş, "yıkama İslam Doğu" karşısında "yıkama Hıristiyan Batı" olarak bir nevi toplum benliği aramıştır. Son olarak, gün be gün kaybettiğimiz geleneksel değerler arasında tarihi Türk hamamının ve yıkama kültürünün geleceği ne olabilir? Anadolu'nun kültür yükünü yansıtan ve her kentini, her semtini bezeyen hamamlarımızı nasıl koruyabilir, kurtarabiliriz? Yaşayabilmeleri için günümüzü donuk ve mahalle gelenekleri çerçevesinde, turizm de dâhil, ne gibi işlevler verebiliriz? Ve her şeyden önce Anadolu'nun çok renkli, tarihi kültür dokusunun ilmekleri arasına nasıl tekrar yerleştirebiliriz?

BATHING AND WATER CULTURE OF ANATOLIA: SOURCES AND FUTURE OF TURKISH BATHS AND BATHING TRADITION

Keywords: *Anatolian water and bathing culture • Anatolian social life, Baths and bathing • Turkish baths • Turkish baths origins and future*

Abstract: From the sacred springs watched over by the formidable deities of Anatolia's prehistoric past to the modestly beautiful clusters of domes of hamams that grace almost every neighborhood of Turkish cities, baths have become an intimate and inseparable part of Anatolian civilizations. The highland palaces of Bronze age and Iron age settlements, such as Hattusa, Aslantas and Zincirli, had bath chambers with remarkably advanced water supply and drainage systems. Greek and Hellenistic gymnasiums of Asia Minor displayed marble basins and pools for the use and enjoyment of athletes. The bath-gymnasium complexes of the Roman imperial era with their lofty, vaulted interiors and sparkling swimming pools were the special creations of Anatolia's diverse cultural traditions and the pinnacles of pride for Anatolian cities. This heritage of water and bathing smoothly and seamlessly ushered in the culture of baths and bathing that flourished through Christian, Byzantine and Islamic-Turkish period down to our day. The classical tradition of bathing and hygiene resonated through Anatolia's past, sustained by the Islamic core beliefs in cleanliness and leading to a new blossoming of public bathing habits and a renaissance of Islamic-Turkish bath architecture. The thermal magic of the warm, steamy interiors of the Turkish hamam under the twin kling lights of floating domes offered physical and social regeneration and, especially in the hidden world of women's baths, the intimacy of a classless society. Hamams and spas intrigued and charmed many European visitors -such as Lady Mary Montague in the 18th century, and Julia Pardoe a century later- and provided inspiration for many Orientalist painters in memorable works such as Ingres' *Le bain Turc* (1862). In the West, following the misplaced Early Christian notion of *alousia* (or the sanctity of "being unwashed") and aided by the fear of several devastating plagues, bathing and water evoked feelings of fear and repulsion. In sum Islamic East washed, Christian West did not. Finally, in a world where traditional values and habits are steadily loosing ground, what is the future of Turkish baths and bathing culture? Can we restore the historic baths of Anatolia to their former glory and endow them with new functions relevant to those of the contemporary world including, perhaps, tourism? Can we re-locate them in their original and sustaining neighborhood context? Can we reestablish and embroider the sacred traditions of water and bathing into the diverse cultural past of Anatolia where they belong?

* Prof. Dr. Fikret K. Yegül, University of California-Santa Barbara ABD, e-mail: yegül@arthistory.ucsb.edu

18. yüzyılın başlarında İstanbul'da bir 'gelin hamamı' töresine katılan Osmanlı Sarayı nezdindeki İngiliz elçisi Sir Edward Wortley Montagu'nun eşi Lady Mary Montagu, baştanbaşa güzel giysiler ve takılarla donanmış gelinin kapıdan karşılanışını, sonra gelinin hamamda yerlerini almış olan büyükleri ve akrabaları selamlayıp, onlardan güzel sözler ve küçük hediyeler alarak sevinildiğini anlatıyor. Lady Montagu'yu en fazla etkileyen ipek peştamallarla sarılmış, gelin ve arkadaşlarından oluşan bir genç kız grubunun hamamın ılık, buharlı salonlarında, kurnalardan dökülen suların yankılandığı; kubbelerden inen yüzlerce ışık huzmesinin parlak mermerlerde ve berrak havuzlarda yansıdığı bir renk cümbüşü içinde, salınarak, şarkılar söyleyerek geçişleri oluyor¹ (Res. 1). Tek ve koro olarak söylenen bu şarkılar, klasik bilgi ve kültür birikimi yüksek olan Lady Montagu'ya M.Ö. 3. asrın değerli şairlerinden Sirakuzalı (Syracusa) Theokritus'un derlediği geleneksel "gelin şarkılarını" anımsatıyor². Antik Çağ'ın *epithala-mium* diye adlandırdığı bu gelin şarkıları ile Türk hamam töresi arasında doğrudan bir yaklaştırma düşünülmesi de, Anadolu'nun zengin kültür yelpazesi ile bütünleşen geçmişini hatırlatması bakımından kayda değerdir.

Lady Montagu'dan dört asır önce Anadolu'dan geçen ve yerel ahi gençlik kuruluşları tarafından ağırlanan Faslı gezgin ve İs-

lam âlimi İbn Battuda da *Rihla* adlı eserinde Anadolu halkının mertliği, cömertliği, doğruluğu ve temizliğinden övgü ile şöyle bahsediyordu:

"*Bilal-al Rum denilen ülke dünyanın en güzel yerlerinden biridir. Tanrı oraya bütün diğer ülkelere parça parça verdiği iyiliklerin tümünü ibsan etmiş. Doğası bolluk ve nefistir; halkı nezih, nazik, temiz insanlardır...*"³

O devirde çoğunlukla Selçuk ve Türkmen beyliklerinin idaresi altına girmiş olan Anadolu'nun kentlerini donatan çeşitli dini ve sosyal yapılar arasında kuşkusuz kimi Bizans Devri'nden kalma kimi de bu eski hamamlardan algılanarak yapılan yeni hamamlar da vardı. Orta Asya'dan 11. ve 12. asırlarda at sırtında uçar gibi Anadolu'nun içlerine inen bu Türkmen aşiretlerinin kısa bir zamanda kendilerini savaşçı birliklerden sivil toplum yöneticilerine dönüştürebilmeleri ender bir başarıdır⁴. Ayrıca Battuda'nın gezisinden bir asır kadar sonra Konstantiniye'yi alan Osmanlı Türkleri, Bizans Hamamları'nın en gösterişli ve tipik örnekleri ile bezenmiş kente fetihten sonraki tek bir nesil içinde 26 yeni hamam ilave ettiler⁵ (Res. 2). Toplum hamamının Anadolu'nun Türk-İslam toplulukları arasındaki başarısını nasıl açıklayabiliriz? Bazı araştırmacılar Türk Hamamı'nın kökenlerini ve başarısını sadece İslam dininin temizliğe verdiği önemle açıklamak istemektedirler. İslam dininin ritüel temizliğe verdiği önem gerçektir. Fakat din bu konudaki etkili faktörlerin ancak bir tanesidir. Türk Hamamı'nın kökenleri kesintisiz bir gelişme zincirinin bir halkası olarak Bizans ve

¹ Halsband 1965, 405-407. Ayrıca bkz. Lowenthal 1994. Lady Montagu'dan bir asır kadar sonra İngiliz gezgin kadın yazarlarından Julia Pardoe'da İstanbul'da gördüğü kadın hamamlarını övgü ile anlatıyor: Pardoe 1838, 14-16. İstanbul'un tarihi hamamlarını ve Türk hamamlarını yakından tanıyan ve yazıları ile tanıtan Avrupalı gezginleri konu alan renkli bir yayın olarak bkz. Torolsan ve diğ. 2009, 43-81. Ayrıca bkz. Yegül, (baskıda).

² Griffiths 1996, 1498-99; Antik Çağ 'gelin alayı' şarkıları için bkz. Krummen – Russell 1996, 548; Theokritus, *Idyllium* 18.

³ Gibb 1983²; Vronis 1971, 396-402.

⁴ Dunn 1986, 137-158.

⁵ Dunn 1986, 148; İnalçık 1973, 108-09.

Roma Hamamları'na, hatta daha da eskilere giderek Anadolu'nun Bronz Çağ uygarlıklarına ve her şeyin başında toprağında doğan su sevgisine ve kültürüne dayanıyor.

Beyşehir yakınlarında, M.Ö. 13. asır Kral IV. Tuthalya Devri'ne tarihlenen Efla-tun Pınar, geniş havuzunun berrak sularında yükselen ve bu sulara yankılanan Hitit su ve bereket tanrılarının korumasında, su sevgisinin kutsallaştığı ve Anadolu'nun engin doğası ile özdeştiği bir eserdir⁶ (Res. 3). Temizleyen, serinleten, yaşatan suyu ve su sevgisini kutlayan Hitit sanatından diğer bir örnek de İvriz'de sergileniyor: kayanın sert yüzünde Twana Kralı Warpalas elinde bolluk ve bereket simgesi büyük bir salkım üzüm tutan Tanrı Tarhunza önünde saygıyla ayakta duruyor – su, bol, soğuk, ışıltılı Torosların yamaçlarından oylum oylum fışkırarak akıyor⁷ (Res. 4).

Suyu kutsallaştıran ve anıtlıştıran bu örneklerin dışında, M.Ö. 2. bin içinde Boğazköy, Zincirli ve Aslantaş'taki saraylarda ve yerleşimlerde görülen özel yıkanma odaları ve oldukça gelişmiş su ve kanalizasyon teknolojisi, Anadolu hamam geleneğinin teknik ve sosyal açıdan çok eski tarihlere uzandığını ve ancak çok sonra antik Yunan ve Roma yıkanma geleneği ile birleştiğini gösteriyor⁸. Hatta Zincirli "J" Sarayı yıkanma odasının yanındaki, etrafı bankolarla çevrelenmiş bir oda (J-6), buranın Roma Hamamları'ndan nerdeyse iki bin yıl önce bir nevi soyunma ve dinlenme odası olan *apodyterium* gibi kullanıldığını tanımlıyor⁹ (Res. 5).

Anadolu'daki Yunan, Roma ve onların uzantısı olan Bizans Hamamları, kuşkusuz Türk-İslam yıkanma geleneğini en erken olmasa bile en yakından ve en açık olarak etkileyen örnekleri veriyorlar. M.Ö. 4. asırda başlayarak gelişen Yunan Hamamları tipik olarak birbirinden ayrı bir grup oturmalı küvetin çevrelediği yuvarlak veya yuvarlak kenarlı birkaç mekândan oluşan planlar gösteriyorlar. Piraeus'da yuvarlak odalar kısmen veya tamamen kayaya oyulmuşlardır. Oeniadae'da ise büyük ve küçük iki rotunda dikdörtgen servis odaları ile birleştirilmiş durumdadır. Yuvarlak ve dikdörtgen mekânların birlikte kullanıldığı en gelişmiş örneği M.Ö. 3. asırda Gortys'de görüyoruz¹⁰ (Res. 6). Isıtma sistemleri çok basit fakat etkin olan bu hamamlarda ısıtma odanın ortasına konulan bir mangal veya dışarıda bir ocakta kaynatılıp getirilen su kazanının sıcak buharı ile sağlanıyor. Mekânlar küçük, kapalı ve korunaklı oldukları için bu sistem yıkananları rahat ettirebilecek kadar sıcaklık sağlayabiliyor.

Bu verdiğim örneklerin hepsi Yunanistan'dadır. İlginçtir ki Yunanistan'da ve batı Yunan kolonilerinde yaygın olan bu *rotunda*'lı toplum hamam tipine Anadolu'da rastlamıyoruz. Sanıyorum ki Anadolu'da yıkanma geleneği Yunan *Gymnasium*'unun bir parçası olarak gelişiyor¹¹. Yunan kentinin eğitim ve spor merkezi olan *gymnasium*'da gençler jimnastikten sonra yıkanma gereği duyduklarından *palaestra*'nın bir köşe odası soğuk su ile yıkanma işine ayrılıyor. Vitruvius'un *loutron* adı verdiği bu yıkanma odasının en

⁶ Naumann 1971², 195, 442-443, Res. 579-583; Burney 2004, 18-19, 78-79.

⁷ Lloyd 1989, 73-4, Res. 29.

⁸ Naumann 1971², 190-203.

⁹ Naumann 1971², 203, Res. 267; 416, Res. 549; 429, Res. 566, 550.

¹⁰ Ginouves 1962, 12-17, 158-159, 192-194; Yegül 1995², 24-29, Res. 25-32; Cook 1959, 31-41.

¹¹ Yegül 1995², 17-24; Schede 1965, 83-84, Res. 99-100.

güzel örneğini arka duvarına dayalı bir sıra mermer yalak ve çeşmelerle bezeli Priene Aşağı *Gymnasium*'unda görüyoruz¹² (Res. 7). Bazı vazo resimlerinde gördüğümüz gibi atletler böyle yalaklarda veya yuvarlak küvetler etrafında veya yukarıdan aslan başı çörtlenlerden su akıtan bir nevi duş altında yıkıyorlar¹³ (Res. 8). M.Ö. 2. asrın sonlarında yapılmaya başlanan *palaestra*'larda sıcak suyla yıkamaya ayrılan ve gene Vitruvius'un *calda lavation* diye bahsettiği özel odalar tasarlanıyor. Bu odalarda su ısıtılmaya yarayan bir nevi ocak-kazan kombinasyonu aynı zamanda mekânı da ısıtabiliyor. Anadolu'da Yunan Devri'nde yıkama işleminin genellikle *palaestra*'larda odaklandığının en etkileyici kanıtlayıcısı M.Ö. 1. asırda başlayıp Augustus Devri'nde yoğunlaşan yazıtlarda '*gymnasium*' ve '*balaneion*' (yani hamam) sözcüklerinin karışık olarak ve hatta aynı tesis için kullanıldığıdır¹⁴. Doğu Akdeniz'i içerisine alan Büyük İskender sonrası gelişme ve dışarıya açılma arzusu toplumların ve fertlerin ufkunu genişletiyor; iyi, rahat, uygar ve sağlıklı yaşama arzusu beraberinde beden temizliği ve zevkine yönelik olarak sıcak hamamların ve *spa* kültürünün gelişmesine yol açıyor. Bu bir yerde Hellenistik Devrin daha önce topluma hâkim olan aşiret ve küçük kent devlet bağımlılığını bırakıp, ferde, ferdin özgür ve özgünlüğüne verdiği değerin bir ifadesidir.

Roma İmparatorluk düzeninin getirdiği barış ve maddi refah döneminde Anadolu'nun en küçük dağ kentleri bile büyüklük küçüklük hamam yapıları ile bezeniyorlar. Her kent komşu kentin hamamından daha

iyisini yapmak için yarışıyor. Özellikle, Lykia, Pamphylia, Pisidia ve Dağlık Kilikia'da çok görülen küçük hamamlar İtalyan kökenli "Pompeii tipi" dediğimiz bir plan tipinin yerel şartlara uydurulmuş çeşitlemeleridir. Ana model basit tünel tonozlu, birbirine paralel birkaç dikdörtgen mekânın (*apodyterium*, *frigidarium*, *tepidarium* ve *caldarium*) sıralanmasından doğuyor. Yapısal ve fonksiyonel mantığını takdir edebileceğimiz bu plan tipi bir tarafta su depoları, külhanlar gibi hizmetleri toplayan bir avlu, diğer tarafta müşterilerin geleneksel sıcak hamamdan önce yaptıkları sportif eklersizlere ayrılan sütlü *palaestra*'larla çevriliyor¹⁵. Bu tip hamamları Oenoanda'da, Patara'da, Arykanda'da ve Anemurium'da görüyoruz (Res. 9). Bu paralel-dizi salonlu hamamlar örneğin Arykanda ve Tlos gibi dağlık kentlerde manzaraya hâkim yerlerde konumlandırılıyorlar (Res. 10). Bu yerel uygulamalarda genellikle *caldarium* geniş bir *apsis* ile çıkıntı yapıyor, bütün salonlar büyük pencerelerle manzaraya açılıyorlar. Anadolu'nun başka bir özel tasarımı da "salonlu hamam tipi" dediğimiz, büyük bir olasılıkla bölge merkezi Antiokheia etkisi altında, Dağlık Kilikia ve Kuzey Suriye'de yaygın olan bir tiptir. Bu hamamlarda tipik olarak göze çarpan geniş ve görkemli salonun eğlence, toplantı, eğitim gibi sade hamama değil, tüm kente ve bölgeye sosyal hizmetler veren çok işlevli bir mekân olarak kullanıldığını sanıyoruz¹⁶.

Kuşkusuz Anadolu'nun yarattığı ve Antik Çağ'ın kültürüne armağan ettiği en

¹² Yegül 1995², 15, 21, Res. 3, 4, 14, 23; Vitruvius, *De Architectura*, 5.11.2-3.

¹³ Yegül 1995², 17-18, Res. 15, 19-22. Ayrıca bkz. Gardiner 1930, 85.

¹⁴ Yegül 1995², 21-24; Yegül 2010, 44.

¹⁵ Yegül 2010, 173-176; Yegül 2006, 256-266; Ayrıca bkz. Farrington 1987, 50-59.

¹⁶ Yegül 2006, 267-268; Yegül 2010, 176-180; Yegül 2003, 55-72.

önemli kurum ‘hamam-gymnasium’ olarak adlandırdığımız ve sosyal ve mimari bir sentez içeren yeni bir tiptir. Anadolu Hamam-gymnasium kompleksleri en basit bir anlatımla Yunan Gymnasium’unun revaklı, yatay çatılı, göğe açık palaestra’sı ile Roma Hamamı’nın kütesel, yüksek tonozlu yapısı ile birleşmesidir¹⁷. Bu tipin en gelişmiş örneklerinden Sardes İmparatorluk Hamam-Gymnasium’unda ve Ephesos Vedius Hamam-Gymnasium’unda gördüğümüz gibi iki değişik ve özgün mimari yapının, birbirlerine entegre olmadan, yapay olarak bitişmesidir: doğuda, hafif yapı, sütunlarla çevrili palaestra avlusu ve avluyu çevreleyen alçak, kırma çatılı mekânlar var; batıda devasa tonozlarla örtülü, geniş, yarım-ay pencerelerinden dökülen bol ışıklı, görkemli iç mekânları ile Roma betonunun yarattığı hamam bloğu (Res. 11)¹⁸.

Hamam-gymnasium’ların en erken örneği olarak M.S. 1. asrın ilk yarısına tarihlenen Miletos’taki Vergilius Capito Hamamları’nı tanıyoruz. Bir dikdörtgen içinde yer alan yapı, uzun eksenli boyuna simetrik bir plan gösteriyor. Kuvvetli bir eksen üzerinde simetrik ve biçimsel planlama İmparatorluk Dönemi’nin hemen hemen bütün büyük hamam-gymnasium’ları için yeğlenen bir düzenleme olarak karşımıza çıkıyor (Res. 12)¹⁹. Sardes İmparatorluk, Ephesos Liman, Ankyra Caracalla/Çankırıkapı ve halen kazılmamış fakat araştırma altında olan ve değişik ve özgün mimarisini dikkatle izlediğimiz Magnesia’daki Büyük Hamam-Gymnasium’u gibi birçok örnek boyut ve görkemlilik bakımından Roma ve İtalya’daki

İmparatorluk Hamamları (*thermae*) ile karşılaştırılabilirler.

Anadolu Antik Dönem Hamamları üzerinde çalışan birçoğumuzun öğrenmek istediği şudur: en önemli işlevinin hama-giden her yaşta ve her durumda kentlilerin yıkanma töresinin gereği olan hafif spor ve oyun için kullandıkları palaestra’lar aynı zamanda kentin gençlerine tipik Yunan Gymnasium’unun sağladığı gibi ciddi spor ve beden eğitimini veriyor muydu? Bir başka deyişle, hamam-gymnasium’un palaestra’sı kentte hamamdan ayrı “gymnasium” olarak çalışıyor muydu? Elimizdeki bütün veriler (mimari, epigrafi ve eski kaynaklar) göz önüne alındığında bu iki kurumun ayrı ayrı çalışabildiği, yani yıkanma ritüelinin bir parçası olan hafif spor yapan hamam müşterileri ile genç atletlerin aynı tesisi belki ayrı zamanda kullanılarak paylaşabildiklerini gösteriyor²⁰.

Anadolu Hamam-gymnasium’larının başka bir özelliği de genellikle palaestra’ya açılan ve bazı yayınlarda *kaisersaal* (İmparator Salonu) olarak bahsedilen “tanrılaşan” imparator ve ailesinin onuruna donatılmış özel avlu veya salonların bulunmasıdır. Böylece İmparatorluk kültürü ve ‘devlet dini’ hamamların çok sevilen ortamında politik ve popüler düzeyde temsil ediliyordu. Sardes’te tümüyle restore edilen ‘Mermer Avlu’ olarak adlandırılan salon, zengin, renkli mermerlerle bezenmiş, çok katlı ve hareketli sütun sıraları, merkezde odaklanan dev, yivli sütunların taşıdığı *apsis*’li alınlığı ile bu salonların en etkili örnekleri arasındadır (Res. 13). Palaestra’ya açılan Mermer Avlu tanrıça

¹⁷ Yegül 2006, 216-223; Yegül 1995², 250-313; Yegül 1986, 147-51.

¹⁸ Yegül 2006, 248-250; Yegül 2010, 161-164.

¹⁹ Yegül 1995², 254-56; Yegül 2006, 220-222; Tuchelt 1974, 147-169.

²⁰ Yegül 2006, 271-277; Steskal 2003, 227-239.

Artemis ile İmparator Septimius Severus ve ailesine adanmıştır²¹.

Yunan *Gymnasium*'unun ve Roma Hamamı'nın işlevlerini Anadolu'nun kendi sosyal yapısı içinde özdeşiren ve tümüyle kültürel ve mimari bir sentezin sergileyicisi olan hamam-*gymnasium*'lar, bir yanda Hıristiyanlığın etkisinde, öte yandan bakım ve işletmeleri zor ve pahalı olduğu için, Geç Antik Devrin zayıf kent ekonomisinin baskısına boyun eğerek yavaş yavaş yaşamlarını yitirdiler veya fonksiyonlarını değiştirdiler. Devasa yapılar harap olsalar da Erken Bizans kentlerinin çeşitli idari ve sosyal hizmetlerini üstlendiler. Örneğin, Ephesos'ta Liman Hamam-*Gymnasium*'unun muazzam *palaestra*'sı dar sokaklar ve küçük dükkânlarla dolarak bir nevi oriental çarşıya dönüştü; Sardes'te Mermer Avlu'nun döşemesine beşinci asırda kazılmış bir kitabe, orayı kentin *gerousia*'sının yani yaşlılar meclisinin, toplantı yaptığı bir mekân olarak niteliyor²². Büyük hamamlar kapılarını kapasalar da daha ekonomik olarak çalışabilen yüzlerce küçük, kent-hamamı, *balneae* yaşamlarını daha asırlarca sürdürerek Anadolu'nun hem Hıristiyan-Bizans halkına hem de ülkeye 8. asırdan başlayarak yayılan İslam toplumlarına hizmet ve örnek vermeye devam ettiler.

Geleneksel Türk Hamamları'nı da bu şekilde Antik Çağ Anadolu Hamamları'nın ve yıkama kültürünün tek ve doğru devamı ve mirasçısı olduğunu rahatlıkla savunabiliriz. Kuşkusuz bu devamlılık çizgisi içinde yıkama töresi ve bu töreyi yansıtan hamam mimarisinde bazı önemli değişiklikler oluyor. Türk-İslam Hamamları'nın “kızma hamam” dediğimiz tabandan ısıtma

“*hypokaust*” sistemi büyük ölçüde orijinal Roma modelinin devamıdır. Buna karşın, Hıristiyan toplumları gibi Türk-İslam toplumları da sporu hamam programına almadıkları için *palaestra* önemini yitiriyor ve kayboluyor. Roma Hamamları'nın sevilen soğuk veya sıcak büyük toplum havuzları *natatio*'lar ancak kaplıca hamamlarında görülüyor. Yıkama kurna başında, özel olarak yapıyor fakat Antik Dönem'in yıkama töresi, keselenme, masaj, halvette terleme güncelliğini koruyor. Ayrıca ‘soğukluk’ denilen müşterilerin sıcak hamamdan sonra havlulara sarılı dinlendikleri aydınlık salon bir dereceye kadar antik *frigidarium*'u hatırlatıyor. Bu salonun ortasındaki küçük, dekoratif, fıskiyeli havuz *frigidarium*'dan bir uzantı: “fıskiyah”, Yunanca-Latince köklü “havuz” anlamına gelen *piscina*'dan aktarma bir sözcük. Hamamda yeme-içme alışkanlığı da eskisi kadar geçerli; hatta kadınlar tarafından yapılan geleneksel sazlı-sözlü bir hamam partisi için yiyecek hazırlığı günler önceden başlayabiliyor (Res. 14). Anadolu'nun hamam kültüründe gördüğümüz en büyük değişiklik Antik Çağın *vie aux bains* (hamam yaşamı) diyebileceğimiz her gün hamama gitme töresini kaybedip, hamama ancak haftada veya iki haftada bir gitme alışkanlığının gelmesidir²³.

Daha yakın tarihe bakarsak, Türk Hamamı'nın gelişmesinde Kuzey Suriye'de gelişen Emevi Hamamları'nın özel önemine değinmek istiyorum. Roma Hamamları'nın beş ve altıncı asır boyunca Hıristiyan-Bizans toplumlarına kesintisiz bir devamlılık çizgisi içinde aktarıldığı bu bölgede, Serdjilla, Babiska, ve Medjilla gibi küçük kasabalarda uzun yol, kervan ti-

²¹ Yegül 1986, 45-66, 134-139; Yegül 1982, 3-31; Yegül 2010, 164-167. Ayrıca bkz. Steskal – Torre 2001, 221-44.

²² Yegül 1986, 49-51.

²³ Yegül 2006, 329-330.

careti yapan tüccarlara yıkanma ve dinlenme hizmetleri veren birçok küçük hamam, birkaç asır sonra erken Emevi Devri soylularının saray ve kasırlarında yarattıkları hamamlara dönüşecektir²⁴. Kusrü'l-Hayr Şarki, Kusrü'l-Amra ve özellikle Halife Hisham bin Abdulmelik zamanında, yani 8. asrın başlarında yapılan görkemli çöl sarayı Hirbetul-Mefcer'deki hamamlar bu kültürel ve mimari geleceğin ilk örnekleri arasındadır (Res. 15). Selçuk ve Türk boylarının Anadolu'da yerleşme sürecinde, çeşitli yer ve zamanlarda, çeşitli Bizans-Arap toplumları ile karışmaları ve kaynaşmaları sonucu bir taraftan klasik Roma Hamamı diğer taraftan kentsel Arap hamam kültürünü benimsemeleri de doğaldır²⁵.

Yıkanma ve su kültürünün Bizans-Hıristiyan toplumdan Türk-İslam toplumlarına aktarılmasının da en etkin ve özel rolü yüzlerce küçüklü büyüklü hamamı ile Konstantinople-İstanbul kenti yükleniyor. Bizans imparatorlarının Konstantiniye'sinin birçok semtinde hamam, konak ve klişe bir nevi mahalle üçlüsü oluşturmuştu. Osmanlı İstanbul'unda da konak-cami-hamam bir üçlü olarak mahalle sosyal yapısının içinde önemli bir unsur olarak devam ediyordu. Bu devamlılık her ne kadar yıkanma töresi ve ısıtma teknolojisi bakımından geçerliyse de, Türk Hamamı'nın mimari özellikleri bakımından da Roma-Bizans Hamamı'ndan ayrıldığı göze çarpıyor²⁶. Osmanlı Hamamları plan olarak Osmanlı mimarisinde de tanıdığımız, açık ve keskin hatlı bir geometrik anlayışa önem veriyorlar. Antik Çağ Hamamları'nın değişik şekilli mekânlarının bir düzen,

“linear” birleşimlerinin tersine tipik Türk Hamamları, 15. asır Haseki Bostan Hamamı'nda gördüğümüz gibi, kubbeli merkezi mekânların yarattığı üniter bir geometri düzeni yeğliyorlar ve kuvvetli bir biçim-geometrisi sergiliyorlar²⁷ (Res 16). Mekân ve şeklin en açık ve hassas olarak birleştiği, bütünleştiği örnek kuşkusuz Sinan'ın 1553'te tamamladığı, bazen Ayasofya Hamamı olarak bilinen Haseki Hürrem Hatun Hamamı'dır. Sinan bu fevkalade yapıda bize, buğulu kubbelelerinin altında, mekân/biçim/fikir bütünlemelerinin sergilediği bir nevi mimari müzik sunuyor! (Res. 17-18)

Anadolu ve tüm İslam ülkeleri Antik Çağın “sağlıklı kafa sağlıklı vücutta bulunur” prensibi ile ifade edilen hamam ve beden bakımı kültürünü Orta Çağ boyunca bu güne kadar kesintisiz en iyi bir şekilde devam ettirmelerine karşın, Avrupa genellikle bu geleneği, biraz da üst üste gelen veba salgınlarının sonucu olarak kaybediyor. Sudan ve hamamdan kaçan Avrupa, temizlik mevhumunu, yıkanmada değil de son moda, temiz, ütülü keten gömlek giymek ve parfüm kullanmakla bağdaştırıyor. Giderek bu ‘sudan kaçma’ özelliği kültürler arası bir ayrım, “İslam Doğu yıkanır, Hıristiyan Batı yıkanmaz” şeklinde taraflara bir nevi toplum benliği kazandırıyor. Her ne kadar 19. asırda Paris, Londra ve New York gibi kentlerde çoğunlukla ticari bir gaye taşıyan bir toplum hamam kültürü görülüyorsa da ve bu hamamların başlangıcında “oriental” dekoru ile sözde “Türk Hamamları” geliyorsa da, böyle bir gelişimin yapaylığı ortadadır²⁸.

²⁴ Yegül 2006, 302-315; Yegül 2010, 192-196.

²⁵ Yegül 2006, 315-323; Yegül 2010, 206-212. Ayrıca bkz. Yegül 2003, 55-72; özellikle 66-69.

²⁶ Yegül 2008 169-195; özellikle 186-87. Kuban 1996, 207-10.

²⁷ Haskan 1995, 68-70, 123-125, 172-175; Kuran 1986, 90-91. Ayrıca bkz. Önge 1995, 19-40. Ayrıca bkz. Şehitoğlu (tarihsiz).

²⁸ Yegül 2010, 219-225.

Bu devirde belki tam gerçek olmasa da biraz daha içten olarak Avrupalı “Orientalist” ressamların Türk Hamamları’nın renkli ve egzotik havasından ilham alarak bu hamamları ve bu hamamlarda yıkanan –hiç görmedikleri– Türk kadınlarını konu olan tablolarıdır. Ingres’in *Le bain Turc-Türk Hamamı* (1862) 1716’da İstanbul’da bulunan Lady Montagu’un Türk kadın hamamlarını büyük bir övgüyle anlatan mektuplarından alıntıdır²⁹ (Res. 19). Montagu şöyle yazıyor: “[Hamamda gördüğüm] kadınların birçoğu çok güzeldi; örgülü saçları ile sanki Antik Devir tanrıçalarını hatırlattılar bana... Bu kadınların kibarlığı, alçak gönüllülüğü ve güzelliği beni çok etkiledi, keşke onlarla daha çok kalabilseydim...”³⁰ Gerome’un *Le Bain-Hamam* (1880) adlı tablosunda yeşil çinili zengin hamam salonunda genç kadın kendini siyahî hizmetkârının ellerine bırakmış yatıyor. Jean Lecomte de Nouy’un *Beyaz Esir* (1888) adlı tablosunda ise bir Çerkez güzeli hamamın verdiği rahatlıkla yarı yenmiş yemeği başında, yüzüklerle donanmış yumuk parmakları ile tuttuğu sigarasını tütürüyor; Boş bakışları ve yumuşak beyaz vücudu Avrupalı ressamın uzak ve “diğer” Doğu kültürünün tam anlamadığı sembollerle dolu görüntüsü içinde sanki nesnelendirilmiş³¹ (Res. 20).

Biz kendi yorgun fakat gerçek hamamlarımıza dönelim. Bugün İstanbul ve taşra kentlerinde küçük kubbeleri ile tanıdığımız, harap olsalar da çalışabilen ve taşınmaz mahalle kültürümüzü ayakta tutan bir avuç hamam ve bu hamamların donuk ışıklı kubbe-

leri altında bir mucize gibi yankılanan Anadolu’nun eski su kültürü, bize kaybettığımız veya kaybetmekte olduğumuz çok kökenli değerleri, biraz da Nobel taçlı yazarımız Pamuk’un hissettiği bir sonbahar hüznü gibi hatırlatıyor.

Bu durumda geleneksel Türk hamamının geleceği nedir veya ne olabilir? Geleneksel hamamlarımızın artık geri gidemeyeceğimiz toplum yapımızda, kentlerimizde, mahallelerimizde, sosyal ve fonksiyonel bir geçerliliği, bir değeri var mıdır? Varsa, bu paylaştığımız ortak kültür, töre, yeniden canlandırılabilir mi?³² Evde beş dakikalık duş almak dururken kim mahalle hamamına veya kaplıca hamamına gider? Giderse toplum hamamla-

³² Bu konu ile yakından ilgili bir çalışma Avrupa Birliği çerçevesi içinde hazırlanan uluslararası HAMMAM Projesidir. HAMMAM Projesi Akdeniz İslam ülkelerindeki kentlerde bulunan tarihi hamamların yeniden yaşama uygulanabilmesi için senaryolar geliştirmeyi amaçlıyordu. Disiplinlerarası ilim adamlarından ve uzmanlardan oluşan gruplar mimarlık, tarih, sosyo-kültürel, ekonomik ve ekolojik alanlarda çalışarak tarihi hamamları günümüz yaşamına adapte edebilecek strateji ve tasarım kavramları oluşturmaya odaklanmışlardı. Çalışılan ülkeler Cezayir, Fas, Mısır, Filistin, Suriye ve Türkiye’yi kapsıyordu. Sonuçlar Şam’da 13-16 Temmuz, 2008’de uluslararası kongrede sunulmuştur (esefle henüz yayınlanmadı). Türkiye’de ele alınan proje Ankara, İstiklal Mahallesi’ndeki tarihi Şengül Hamamı’nın çevre ve mahalle yapısı ve mahalle kültür ve değerleri içerisinde yeniden hayata dönüştürülmesidir. Övgü ile anacağımız bu çok disiplinli çalışma ODTÜ’den Sevin Osmay ve A. Ataöv tarafından yönlendirilmiştir. Ayrıca ODTÜ “Preserving Places: Managing Mass Tourism, Urban Conservation and the Quality of Life in Historic Centers” konulu uluslararası kongresinde, 5-6 Aralık, 2008, Osmay ve Ataöv’un bildirisi özellikle hamamın mahalle ile özdeşleştirilmesi bakımından konumuz ile yakından ilgilidir: “Şengül Hamam Neighborhood in the Historic Center of Ankara: Doomed to Disappear or Revitalized through Empowerment and Social Action.” Bu konferansın yayınlanması bekleniyor. Bu konuda bana bilgi veren ve çalışmalarını paylaştığı S. Osmay’a teşekkürlerimi sunarım.

²⁹ Yegül 2010, 225-230. Lady Montagu için bkz. dp. 1. Ayrıca bkz. Kietzman 1998, 533-551; Bohls 1994, 179-205.

³⁰ Halsband 1965, 32-33. Ingres Montagu mektuplarındaki bu bölümün Fransızca çevirisini çalışma not defterine kaydetmişti (1805) ve *La bain Turc* tablosu için bilgi ve ilham kaynağı olarak kullandığı şüphe götürmez.

³¹ Yegül 2010, 227-228.

rının görkemli kubbeleri altında yıkanmanın, keselenmenin, vücut bakımının yarattığı; kişiyi yeniden doğmuş gibi ferahlatan hijyenik ve sosyal değerini kim anlar, kim ister? Ayrıca en iyi niyetle ve en üstün bilgilerle tarihi bir hamamı restore etmek yetmiyor, ona yeni bir iş ve ruh vermek, bu günün dünyası için de geçerli hale getirmek gerekiyor. Hamamların toplum tarafından kabullenmesi için zamana uyan değişiklikler yapmak, onlara yeni anlamlar, yeni işlevler yüklemek uygun olur mu? Örneğin, spor, vücut bakımı, hijyen, sosyal etkinlikler, toplantı, eğitim, eğlence gibi. İlginçtir ki İstanbul'un iyi kötü bakımlı birkaç tarihi hamamını (Cağaloğlu Hamamı, Çinili Hamam, Çemberlitaş Hamamı gibi) koruyan ve yaşatan son yıllarda gelişen turizm olmuştur³³. Bu üzerinde ciddi olarak durulacak düşünmeye değer bir konudur: ilk anda ruhsuz, salt ticari bir etkinlik gibi görünse de, turizm iyi yönlendirilirse kültüre hizmet verebilecek bir uğraşı, bir gerçektir. Bu konu artık her dört-beş yıldızlı otel, *resort* ve *spa*'da popüler olan "Türk Hamamı" yapılanmasını da içeriyor. Eğer, mahalleye yönelik gerçek semt hamamı geleneğini devam ettiremezsek, Türk Hamamı'nın geleceğini turistik oteller, *spa*'lar, kaplıca merkezleri kapsamında düşünebilir miyiz? Batı anlamında yarattığımız *spa*'ları ve "wellness center"leri Türk Hamamı'nın ruhu ve programı ile bağdaştırabilir miyiz? Bağdaştırabilirsek (belki başka seçeneğimiz yok), bu turistik, butik hamamların mimari olarak başıbozuk, kontrolsüz, bilgisiz yozlaşmaları tehlikesi karşısında ne yapabiliriz? Bu gelişmeyi iteçimize kabullenirsek, tarihimize ve kültürümüze daha uygun sosyal değerler ve mimari modeller üretebilir miyiz? Tarihi değerleri ve Türk Hamamları'nın kökenlerini

bilen ve sayan Türk mimarları bir otel veya *spa* çatısı altında olsa bile, geleneksel bir Türk Hamamı standardı, tarihle barışan tasarı modelleri yaratabilirler mi veya yaratmak isterler mi? Ve en önemlisi, sizlerin düşüncelerinize sunacağım ve beni rahatsız eden son soru şudur: sanat ve kültür konularında böyle bir planlama, örgütlenme, gruplaşma her şeyden önce sanatın özgür yapısı ve benliği içinde doğru olur mu?

Ibn Battuda'nın övgülerine değer en güzel değerlerin ve insanların Anadolu'su bizim için çok uzakta mı kaldı? Kral Warpalas böyle zor soruları gerekirse tanrısı Tarhunza'ya sorabilirdi, biz kime danışalım?

³³ Torolsan – Scott 2009, 43-81.

Resim Listesi:

Resim 1. Lawrence Alma Tadema, *Çok Sevilen bir Töre* (1909) Opus CCCXCI (Tate Gallery, Londra)

Resim 2. İstanbul Panoraması, 1559 (Melchior Lorichs, no. 272)

Resim 3. Eflatun Pınar Hittit Anıtı (M.Ö. 13. asır) (Yegül).

Resim 4. İvriz Geç Hittit Anıtı: Kral Warpalawas Tanrı Tarhunzas önünde (M.Ö. 8. asır) (Yegül).

Resim 5. Zincirli, kale ve saray planı (solda); J ve K Sarayları ve J-6 odası, plan (Naumann 1971², Res. 550, 549).

Resim 6. Grek Hamamları, plan. Gortys, Arkadia (M.Ö. 4.-3. asır) (Yegül 1995², Res. 30)

Resim 7. Priene Aşağı *Gymnasium*'u *Loutron*'u (yıkama odası) (Yegül).

Resim 8. *Palaestra*'da yıkanan atletler (Rijksmuseum, Van Oudheden, PC63 – Yegül 1995², Res. 20).

Resim 9. Oenoanda Roma Hamamı Mk1 ve *palaestra*'sı, aksonometrik restore, Oenoanda, Likya (Yegül 2006, Res. 294b)

Resim 10. Arykanda, Likya, Büyük Hamam apsisli pencereci cephesi (Yegül).

Resim 11. Ephesos Vedius Hamam-*Gymnasium*'u (sol) ve Sardes İmparatorluk Hamam-*Gymnasium*'u (sağ), plan (Yegül 2006, Res. 264, 265)

Resim 12. Miletos Vergilius Capito Hamamı, plan (Yegül 2006, Res. 206, Krischen – Gerkan 1928, Lev.1)

Resim 13. Mermer Avlu, Sardes İmparatorluk Hamam-*Gymnasium*'u, restore edilmiş (Yegül).

Resim 14. Hamama giden kadınlar, Osmanlı minyatürü, 16. asır (Viyana, Österreichische Nationalbibliothek).

Resim 15. Hamam ve Av Köşkü, Kusru'l-Amra, Suriye. Plan ve Ana Salondan kesit (Yegül 2006, Res. 339, 340)

Resim 16. Haseki Bostan Hamamı, İstanbul, plan (Haskan 1995, 70)

Resim 17. Haseki Hürrem Sultan Hamamı, İstanbul, Mimar Sinan, 1556. Ana salon.

Resim 18. Haseki Hürrem Sultan Hamamı, İstanbul, dış görünüş.

Resim 19. Ingres, Le bain Turc – Türk Hamamı, 1862 (Musee du Louvre, Paris).

Resim 20. Lecomte de Nouy, Beyaz Esir, 1888 (Musee des Beaux-Arts, Nantes).

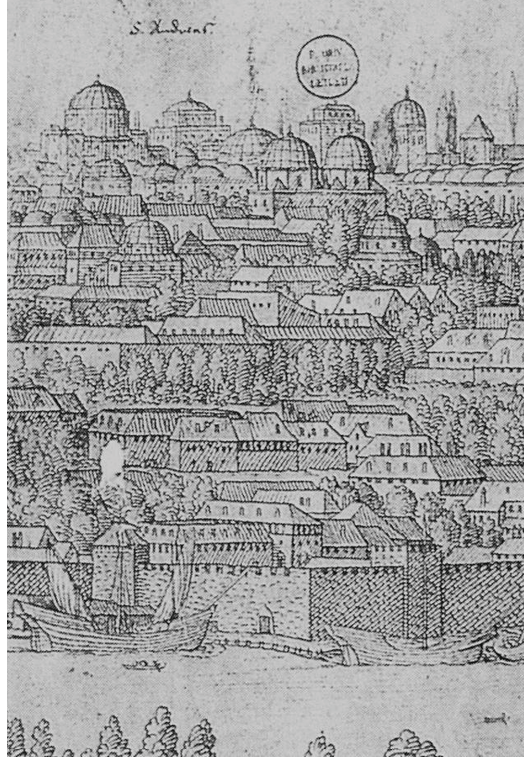
KAYNAKÇA

- Bohls 1994 E.A. Bohls, "Aesthetics and Orientalism in Lady Montagu's Letters," *Studies in Eighteenth-Century Culture*, 23, 1994, 179-205.
- Burney 2004 C. Burney, *Historical Dictionary of the Hittites* (2004).
- Cook 1959 J. M. Cook, "Bath-tubs in Ancient Greece," *Greece and Rome* 6, 1959, 31-41.
- Dunn 1986 R. E. Dunn, *The Adventures of Ibn Battuta* (1986).
- Farrington 1987 A. Farrington, "Imperial Bath Buildings in South-West Asia Minor", içinde: S. Macready – F. H. Thompson (derl.), *Roman Architecture in the Greek World* (1987) 50-59.
- Gardiner 1930 N. Gardiner, *Athletics ion the Ancient World* (1930).
- Gibb 1983² H.A.R. Gibb, *The Travels of Ibn Battuta, A.D. 1325-1354* (1983²).
- Ginouves 1962 R. Ginouves, *Balanentike* (1962).
- Griffiths 1996 A. H. G. Griffiths, "Theocritus", içinde: S. Hornblower – A. Spawforth (derl.), *The Oxford Classical Dictionary* (1996) 1498-1499.
- Halsband 1965 R. Halsband, *The Complete Letters of Lady Mary W. Montagu, I-III, 1708-1720* (1965).
- Haskan 1995 M. N. Haskan, *Istanbul Hamamlari* (1995).
- İnalçık 1973 H. İnalçık, *The Ottoman Empire: The Classical Age, 1300-1600* (1973).
- Kietzman 1998 M. J. Kietzman, "Montagu's Turkish Embassy Letters and Cultural Dislocation," *Studies in English Literature, 1500-1900*, 38, 1998, 533-551.
- Krischen – Gerkan 1928 F. Krischen – A. von Gerkan, *Thermen und Palästren, Milet I*, 9 (1928).
- Krummen – Russell 1996 E. Krummen – D. A. Russell, "Epithalamium", içinde: S. Hornblower – A. Spawforth (derl.), *The Oxford Classical Dictionary* (1996) 548.
- Kuban 1996 D. Kuban, *Istanbul: An Urban History* (1996).
- Kuran 1986 A. Kuran, *Mimar Sinan* (1986).
- Lloyd 1989 S. Lloyd, *Ancient Turkey: A Traveler's History of Anatolia* (1989).
- Lowenthal 1994 C. Lowenthal, *Lady Mary Wortley Montagu and Familiar Letters* (1994).
- Naumann 1971² R. Naumann, *Architektur Kleinasiens* (1971²).
- Önge 1995 M. Y. Önge, *Anadolu'da XII-XIII. Yüzyıl Türk Hamamları* (1995).
- Pardoe 1838 J. Pardoe, *The Beauties of the Bosphorus* (1838).
- Schede 1965 M. Schede, *Die Ruinen von Priene* (1965).
- Steskal – Torre 2001 M. Steskal – M. La Torre, "Das Vediusgymnasiums in Ephesos," *Öjb* 70, 2001, 221-244.
- Steskal 2003 M. Steskal, "Bemerkungen zur Funktion der Palaestren in den ephesischen Bad-Gymnasium Komplexen," *Öjb* 72, 2003, 227-239.
- Şehitoğlu (tarihsiz) E. Şehitoğlu, *Bursa Hamamları* (İstanbul, tarih yok).
- Torolsan – Scott 2009 B. Torolsan – J. Scott "The Grand Baths of Istanbul: Hamams" *Cornucopia* 41, 2009, 43-81.

- Tuchelt 1974 K. Tuchelt, “Bemerkungen zu den Capito-Thermen in Milet”, *Mansel'e Armagan-Melanges Mansel I* (1974) 147-169.
- Vronis 1971 S. Vronis, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century* (1971).
- Yegül 1982 F. K. Yegül, “A Study in Architectural Iconography: *Kaisersaal* and the Imperial Cult,” *Art Bulletin* 64.1, 1982, 3-31.
- Yegül 1986 F. K. Yegül, *The Bath-Gymnasium Complex at Sardis* (Archaeological Exploration of Sardis, Report 3) (1986).
- Yegül 1995² F. K. Yegül, *Baths and Bathing in Classical Antiquity* (1995²).
- Yegül 2003 F. K. Yegül, “Cilicia at the crossroads: transformation of baths and bathing culture in the Roman East,” *Olba* 8, 2003, 55-72.
- Yegül 2006 F. K. Yegül, *Antik Çağ'da Hamamlar ve Yıkama* (2006).
- Yegül 2008 F. K. Yegül, “The Baths of Constantinople: An Urban Symbol in a Changing World,” içinde: W. Caraher – L.J. Hall – R.S. Moore (derl.), *Studies Presented to Timothy E. Gregory* (2008) 169-195.
- Yegül 2010 F. K. Yegül, *Bathing in the Roman World* (2010).
- Yegül (baskıda) F. K. Yegül, “Bathing Culture of Anatolia: A Thousand Points of Light, A Thousand Fingers of Warmth,” içinde: N. Ergin (derl.), *Bathing Cultures of Anatolian Civilizations* (baskıda).

Resim 1

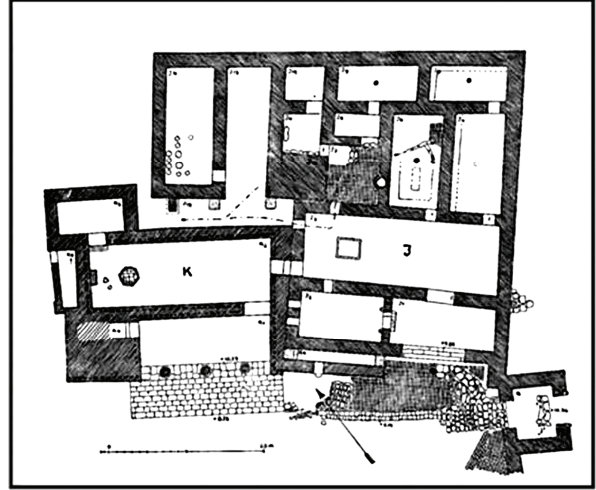
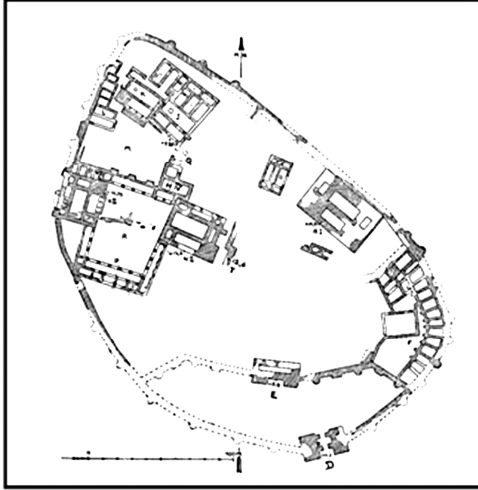
Resim 2

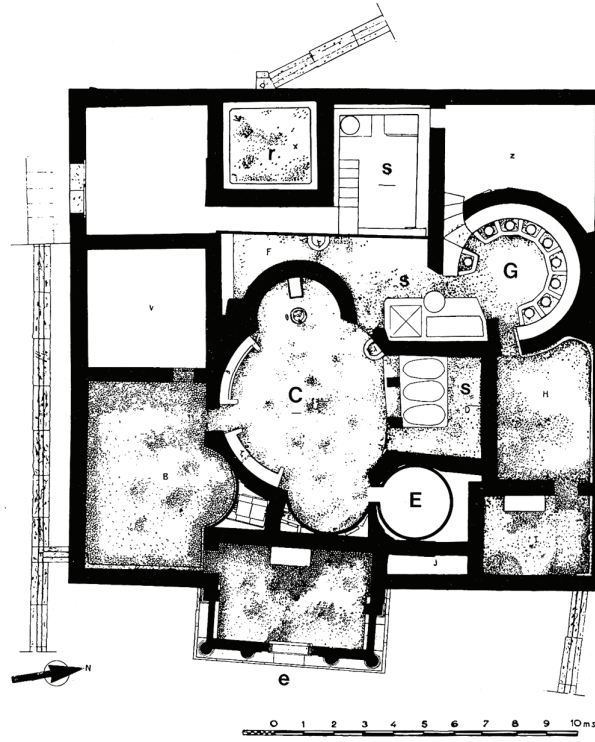
Resim 3

Resim 4

Resim 5

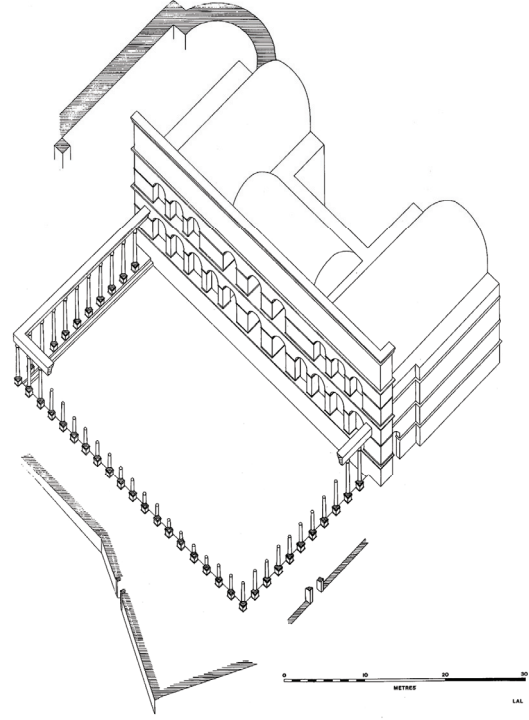
Resim 6

Resim 7

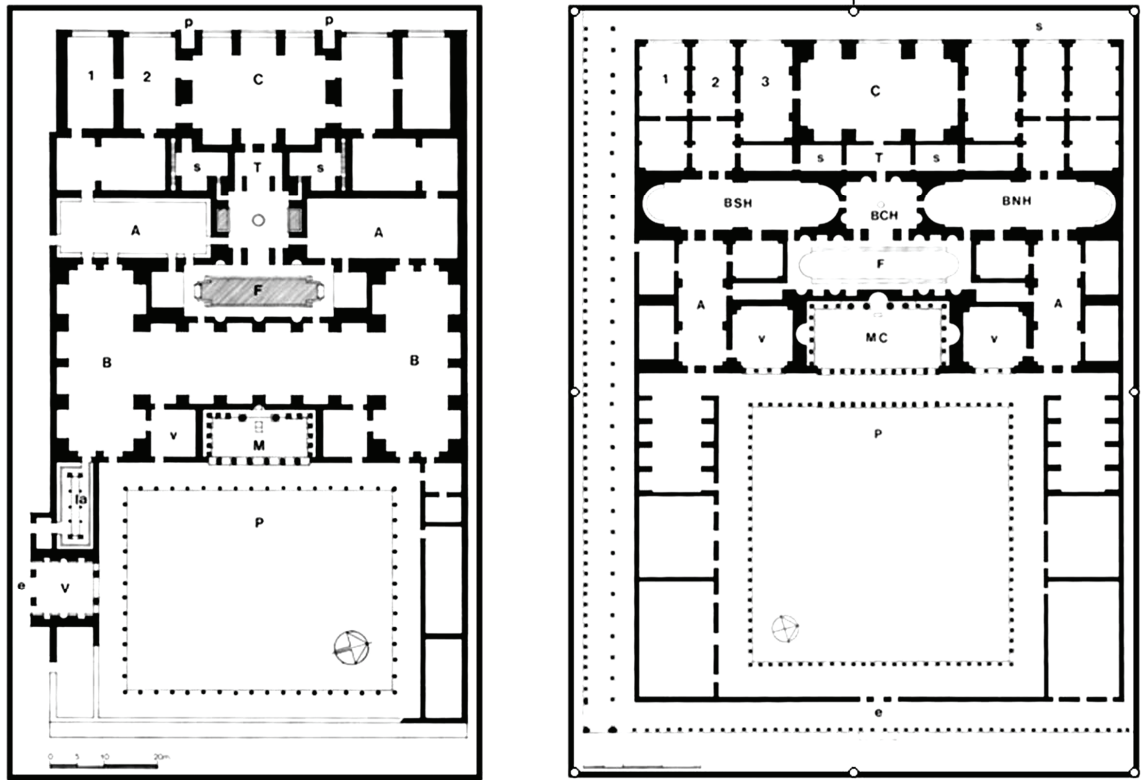
Resim 8

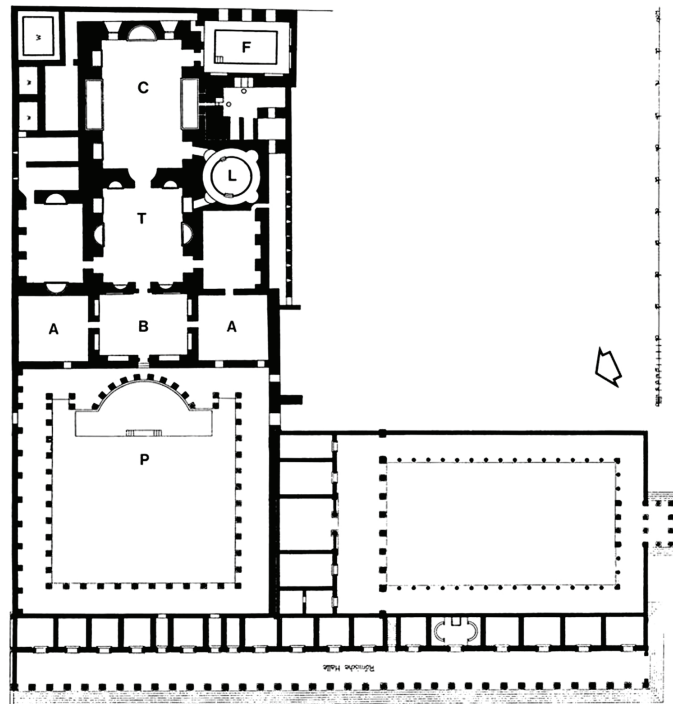
Resim 9

Resim 10

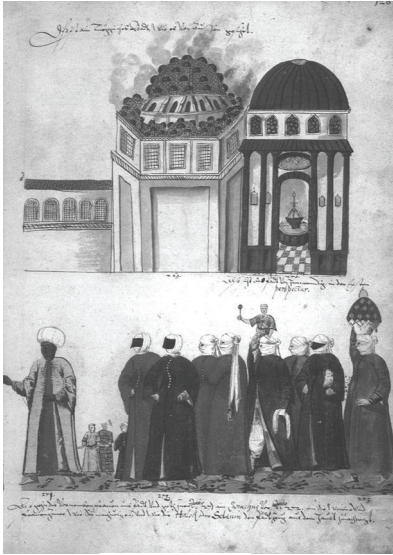
Resim 11

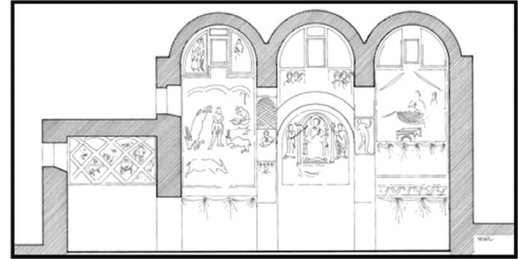
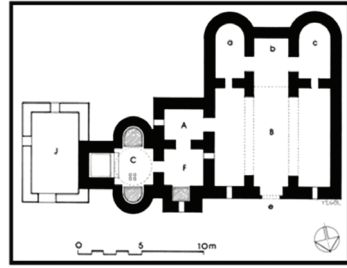
Resim 12

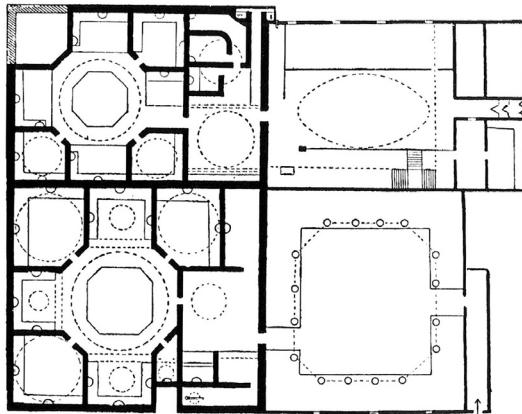
Resim 13

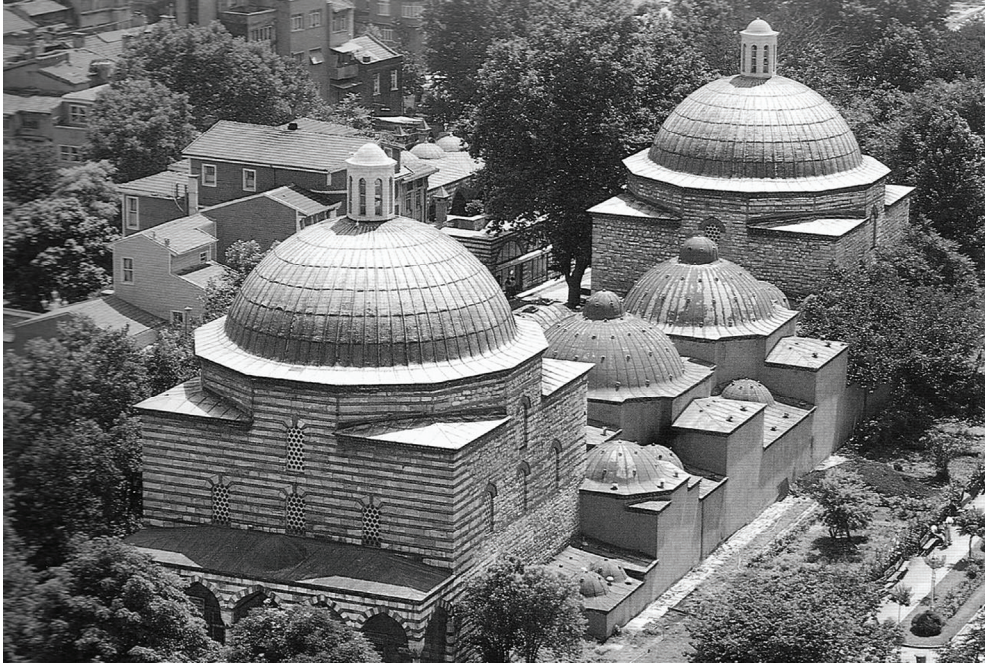
Resim 14

Resim 15

Resim 16

Resim 17

Resim 18

Resim 19

Resim 20